ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՐԵՒԱՆՑԻԻ

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑՆ 1721-1736 ԹՈՒԻ»

ԲՆԱԳՐԻ ՀԱՐՑԸ

1.– 1938ին՝ Երեւանի Գիտութիւններու Ակադեմիան, առաջին անգամ ըլլալով տպագրութեամբ հրապարակ հանած է Աբրահամ Երեւանցիի «Պատմութիւն պատերազմացն 1721–1736 թ.» խորագիրը կրող հատորը*, որ կը պարունակէ օսմանեան–պարսկական պատերազմներու մանրամասն նկարագրութիւնը, որոնք մօտէն կապ ունին մեր պատմութեան հետ:

Հրատարակութեան յառաջաբանէն կ՚իմանանք՝ թէ տպագրութեան յանձնուած բնագիրը օրինակութիւն մըն է Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանին մէջ պահուած ձեռագիրէ մը, կատարուած հաւանօրէն Լէոյի ձեռքով, որ 1928ին «Նուիրում է Ազգագրական ընկերութեան մատենադարանին, առանց սակայն տպագրութեան իրաւունքի, որ պատկանում է Վենետիկի Մխիթարեաններին»:

Երեւանի հրատարակութիւնը կատարուած է բաւական մեծ խնամքով, ծանօթագրութիւններով. բայց որովհետեւ բնագրին օրինակութեան վրայէն կատարուած է, ներս սպրդած են ինչ ինչ սխալ ընթերցումներ, ինչպէս նաեւ ուղղագրութեան արդի ձեւեր, որոնք սակայն ոչ մէկ կերպով կը նսեմացնեն հրատարակութեան արժէքը, որ կու գայ լեցնելու մեծ բաց մը թէ՛ օսմանեան եւ թէ՛ մանաւանդ մեր ազգային պատմութեան մէջ:

Տպագրութեան բնագիրը կը պահուի Ս. Ղազարի մատենադարանը եւ կը կրէ 2681 թիւը: Առաջին 14 էջերը մեծադիր են (16×23), երկսիւն, մաքուր գրութեամբ, մինչ յաջորդ 150 փոքրադիր էջերու վրայ (11×17) կը տեսնուին բազմաթիւ սրբագրութիւններ եւ գիտողութիւններ: Անկարելի չէ որ հեղինակին ծրագրին մէջ այս 150 էջերն ալ սահմանուած ըլլային մաքուր գրութեան: Պատմութեան դիրքին կը յաջորդէ ցանկ մը «Ցատուկ անուանք գաւառաց, քաղաքաց, գետոց եւ այլոց իրաց պատմութեանս». իսկ դիրքին վերջաւորութեան՝ կան պատմութիւնը չարագրողին անձնական դիտողութիւնները:

*) ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական Ֆիլիալ (ԱՐՄՖԱՆԻ Հրտ.), Երեւան, 1938, էջ VIII+108:

Դիտելի է որ ձեռագրին ոչ մէկ անկիւնը կը գտնենք Աբրահամ Երեւանցիի անունը. շատ հաւանաբար՝ նիւթին տեղեակ անձ մը տրուած է հեղինակին ճշգրիտ անունը, եւ այն Լէոյի միջոցով ելած է հրապարակ:

2.– Ո՞վ եղած է այս ձեռագրին գրիչն ու հեղինակը, ի՞նչպէս ծագում առած է պատմութիւնը: Երկու հարցումներ, որոնց պատասխանները կրնան լիուլի յստակել Աբրահամ Երեւանցիի Պատմութեան դիրքին հետ կապ ունեցող ամէն հարց:

Ս. Ղազարի մատենադարանին մէջ կը պահուի երկրորդ ձեռագիր մըն ալ, թիւ 2717, որու վերնագիրն է, հեղինակին իսկ յորջորջումով «Պատմութիւն թագաւորի Պարսից» կամ «Պատմութիւն Պարսոյ», 170 էջերէ կազմուած (13×19), խառն նոր եւ հեղգիր անկանոն գրութեամբ, առանց գլխակարգութեան բաժանումներու, միակտուր, անկանոն կէտադրութեամբ, շատ անգամ դժուարընթեռնլի, կիսատ մնացած նախադասութիւններով եւ իմաստներով: Զուտի կանոնաւոր սկիզբ, վերջաբան կամ յիշատակարան: Հետաքրքրականն այն է՝ որ պատմութեան ճիշտ կեդրոնը կ՚ընդհատէ յանկարծ ու կը դրէ. «Վերջ եղաւ դայս պատմութիւնիս բանըն, այլ ոչ գիտեմ քան սիս յառայվել. այս էր որ տեսի աչաց իմոյ գրեց եւ յիշեցի, թվ. ՌՃՀԳ (= 1724)ումն մինչ ի 1183 (=1734): Շուրջ եկի ի մէջ օսմանցու, ի մէջ պարսոյ, տեսի եւ գրեցի, ես Երեւանցի Յոհանէս որդի Աբրահամս, որ զայս յիշեցի այս պատմութիւնըս: Օվ աստուածայսէր քրիստոնէս, կարդայ զայս պատմութիւնըս, ողորմիս ասէ իմ հօր Յոհանին, իմ մայր Մարամին եւ քոյր Դարդայ խաթունին, իմ քոյր Շահումին, իմ եխպար Կոստանդին, եխպար Ղարայկօզին, եխպար Ատի բէկին, եխպար Փիլոմին, եխպար Պետրոսին, եխպար Փապար Ատի բէկին, եխպար Փիլոմին, եխպար Պետրոսին, եխպար Փապարին: Զայս անունքս որ յիշեցի, ի ձեռն օսմանցու մարտիրոսայնոսին: Զայս անունքս որ յիշեցի, ի ձեռն օսմանցուն մարտիրոսացան, թէ մայր, թէ հայր, թէ եխպար: Ով ասէ ողորմիս, վարձն Քրիստոսէ առցէ. ամէն» (թղ. 70բ):

Այս յիշատակարանով կը պարզուի երկու կէտ. նախ՝ թէ պատմագիրը է նոյն ինքն Աբրահամ Երեւանցի, որ կու տայ անմիջական տեղեկութիւններ իր ընտանեկան պարագաներուն մասին, որոնք բոլորն ալ մարտիրոսացած են, գուցէ իր աչքերուն առջեւ, օսմանեան պատերազմներուն ընթացքին. երկրորդ՝ եւ աւելի կարեւորը՝ թէ իր բոլոր պատմածներուն եղած է ականատես, որովհետեւ, ինչպէս կ՚ըսէ, «Շուրջ եկի ի մէջ օսմանցու, ի մէջ պարսոյ, տեսի եւ գրեցի»: Պատմութեան ընթացքին ալ շատ ստէպ կը կրկնէ «այսպէս որ ասացանք եւ յիշեցանք» բացատրութիւնը, հաստատելու համար թէ

© National Library of Armenia

ականատես է իր գրածներուն, եւ կամ «այսպէս որ ասացի եւ լսեցի», եւ կամ «... այլոց խօսելովն», նշանակելու համար թէ ո՛ր հատուածներուն եղած է ականջալուր: Այս տեսակէտով Աբրահամ Երեւանցիի գիրքը կը ստանայ ականատես պատմագրի մը արժէքը, եւ կարելի է դասաւորել զայն ժամանակագիրներու շարքին: Նոյն եզրակացութեան պիտի հասնի ամէն ընթերցող՝ երբ կարդայ անոր պատմութիւնը, ու տեսնէ խղճամիտ մանրամասնութիւններ՝ տարիներու, ամիսներու, օրերու եւ ժամերու, որոնք պատմութեան կու տան յատուկ արժէք եւ միաժամանակ կենսունակութիւն:

3.– Վենետիկի Ս. Ղազարու թ. 2717 ձեռագիրը բնագիր մըն է, եւ ոչ թէ օրինակութիւն, ինքնագիր օրինակն է Աբրահամ Երեւանցիի: Ասոր մէկ շօշափելի փաստն է թղ. 8բ.ի վրայ յայտնուած երեւոյթը: Երբ կը պատմէ Երեւանի գրաւումը, նկարագրելով թէ ինչպէս զանազան գիւղերէ եւ թաղերէ կը հաւաքուին հայ հերոսներ, կու տայ իւրաքանչիւրին թիւը, եւ որպէսզի դիտնայ անոնց համագումարը, բնագիրին մելանով ու գրիչով՝ լուսանցքին վրայ կը կատարէ գումարումը եւ կը գտնէ 9·423 թիւը, ապա կը շարունակէ պատմութիւնը «եկին բովանդակ Զորայդեղ թոդնիգ հզօրք»: Տարբեր հարց է, որ գուցէ ծերութեան հետեւանքով, գումարումը կատարած է սխալ կերպով, երկու անգամ գրած է 234 թիւը, որոնցմէ առաջինին (234) առաջին գիրը յստակ չըլլալով՝ տեսած եւ գումարած է իբր 34· ասով հանդերձ զօրքին ընդհանուր գումարը, 9·423, ճշգրիտ կերպով կը վերածէ հայկական թիւը, ու կ'անցընէ բնագիրէն ներս: Նոյն երեւոյթը կը կրկնուի ուրիշ անգամներ ալ:

4.– Բացի պատմականէն, գիրքը ունի ազգագրական արժէք մըն ալ, որովհետեւ Աբրահամ գրած է ԺԸ. դարու առաջին կէսին, երեւանեան գաւառաբարբառով, բացատրութիւններով եւ բառամթերքով, ինչ որ մեծապէս հետաքրքրական կրնայ ըլլայ հարցովս զբաղողի մը համար: Այս երեւոյթն ալ գիրքին կու տայ հարազատութեան նոր փաստ մը եւ միաժամանակ վստահութիւն, թէ հեղինակը հետամուտ չէ եղած խնամելու լեզուն եւ բացատրութիւնները, այլ ուզած է աւանդել մեզի լոկ պատմութիւնը, ինչպէս որ տեսած է եւ լսած: Այս իսկ պատճառով՝ գիրքին մէջ չենք գտներ ոչ մէկ արդի պահանջ. բազմաթիւ ուղղագրութեան տարբերական վրիպակներ կան հոն, նոյն բառը գրուած է զանազան ձեւերով (օր. թաղաւոր, թագայոր, թագաւոր, դաղայոր, դաքայոր), ու հարկ է ստէպ նախադասութեան ընդհանուր իմաստէն դուշակել այս կամ այն բառին ընթերցումը (օր. փորք պէտք է կարդալ փոքր, համբերել պէտք է կարդալ համբուրել, յերթեվցաւ պէտք է կարդալ երդմնեցաւ): Ունի

շատ մը օտար բառեր, այսպէս տաճկերէն դշլայ, սնաթ, դարուլ, թֆանք *եւն., իտալերէն* ֆոթունայ (fortuna – *բախտ կամ փոթորիկ*), սոլտադ (soldato – *զինուոր*), էնդրատ (entrata – *եկամուտ*), *եւն.:*

5. ԺԸ. դարու գրական ըմբռնումով՝ չէր կարելի հրապարակ հանել Աբրահամ Երեւանցիի ինքնագիր օրինակը ինչպէս որ էր: Միւս կողմէ, սակայն, Մխիթարեան վարդապետ մը, չուզելով որ պատմութիւնը մնար փոշիներու տակ ու անծանօթ, ձեռքի տակ ունենալով Աբրահամի ինքնագիր օրինակը, կենդանացուցած է զայն, շարադրելով ամբողջապէս նոր:

Ո՞վ եղած է այս երկրորդ խմբագիրը եւ ի՞նչ ձեւով կատարած է իր նոր խմբագրութիւնը: Դիւանական թուղթերէ կարելի չեղաւ ստուգել թէ ի՛նչպէս Աբրահամ Երեւանցիի բնագիրը մտած է Ս. Ղազար. այսքանը սակայն որոշ է որ բուն բնագիրը գրուած է 1738էն ետք, եւ 1750էն առաջ պէտք է մտած ըլլայ Ս. Ղազար: Մեր կռահումով եւ դիւանական նամակներու գիրերը համեմատելով ձեռագիրին հետ, գրեթէ անտարակոյս կրնանք հաստատել թէ խմբագրութիւնը կատարած է Մխիթար Աբբահօր աշակերտներէն Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի Գարագաշեան

6.– Աբրահամ Երեւանցիի պատմութիւնը կը ներկայանայ մեզի սաղմնային վիճակի մէջ, գրուած առանց ոճի եւ ընթերցողի հաճելի դառնալու մտահոգութեան: Կու գայ բուն պատմագիրը, կ'առնէ նոյն նիւթը, կը կենդանացնէ, կու տայ անոր ոգի ու կենսունակութիւն, եւ մատչելի կը դարձնէ հանրութեան: Ահա օրինակ մը.

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՐԵՒԱՆՑԻԻ ԲՆԱԳԻՐԸ	ԽՄԲԱԳԻՐ ՕՐԻՆԱԿԸ
«Սարու Մուսղաֆայ փաշէն խաբար ղրկեց սուլթան Ամատին թէ աղվանն ուզում այ գայ յերեվան, թէ որ եկավ, գը գայ Թիւլիզ, մեր ձեռացէն կառնէ, յետոյ մեր երկիրը կը տիրայ: Հիացավ սուլթան Ահմատն, վազվազակի ֆօրսօղլի Աբդուլայ փաշէն մեծայոր չինեց հեռ [= 75·000] զօրօք ղրկեց ի վերայ Երեվանայ» (թղ. 3բ):	«Յաւուրսն յայնոսիկ ազգ եղեւ Սարու Մուսթաֆայ փաշային՝ թէ սուլտանն աղվանից յետ նոտաճելոյ զքաղաքն Շօշ, հասեալ է ի վերայ Համատան, եւ դէմ եղեալ է անտի այսր արշաւել: Հրովարտակս գրեաց փաշայն առ սուլտան Ահմէտն՝ իրազէկ առնել զնա, թէ Աղվանն հանդերձեալ է յԵրեվան գալ, եւ յորժամ այս լինի, այնուհետեւ յաջողի նմա արշաւել ի վերայ Մխիթայ, հանել ի ձեռաց մերոց: Իբրեւ ծանեաւ զայս սուլթանն, փութանակի զԱբդուլլա փաշայն, որ մականուամբ Քօփրուլու անուանիւր, զօրավար կացոյց եւ առաքեաց զնա եօթանասուն եւ հինգ հազար զօրօք ի վերայ Երեվանայ» (թղ. 4բ):

© National Library of Armenia

7.– Հետաքրքրական է մանրամասն քննել ու տեսնել թէ խմբագրութիւնը ինչ ձեւով եւ կանոնով կատարուած է, եւ թէ այսօր բնագիրը կրնա՞յ դեռ նորութիւններ պարունակել, որոնք չեն սպառած խմբագրութեան ընթացքին:

Պատմութիւնը չարադրող անձը, Աբրահամ Երեւանցիի բնագիր օրինակին լուսանցքներուն վրայ, իւրաքանչիւր էջ բաժնած է չորս հաւասար մասի, իւրաքանչիւրին դիմաց գրելով համապատասխան 1, 2, 3, 4· իսկ իր խմբագրած օրինակին լուսանցքին վրայ, պատմութեան նիւթին համաձայն, Երեւանցիի ձեռագրին համապատասխան էջերը: Այս բաժանումը անշուշտ մեծապէս կը դիւրացնէր ստուգումները, որ ըրած է խմբագրութիւնը աւարտելէ ետք: Բայց մեզի համար չափանիշ մըն է, տեսնելու համար թէ բնագիրի մէկ էջը որքան տեղ գրաւած է խմբագրութեան ընթացքին: Ու կը տեսնենք թէ ամէն անգամ հաւասար կանոնով մը չեն ընթանար անոնք· այսպէս բնագրի թղ· 11բ·ը, որ 25 տող է, վերածուած է 70 տողերու, այլուր բնագրի 23 տողը՝ 28 տողի, 30 տողը՝ 16 տողի, այսինքն՝ նիւթին ներկայացուցած կարեւորութեան համաձայն ընդարձակուած են կամ համառօտուած: Իսկոյն աւելցնենք որ խմբագրողը վարդապետ մը ըլլալով, ինքն իր կողմէ աւելցուցած է հոգեւոր խորհրդածութիւններ, խրատական տողեր, որոնք ամբողջովին իրն են եւ ոչ թէ Աբրահամ Երեւանցիի: Այսպէս Երեւանի գրաւումէն ետք՝ հարց կը դնէ ըսելով «Եւ այս զիա՞րդ մարթ էր լինել» (թղ· 14բ), ու կը շարունակէ պատճառաբանութիւնը ամբողջ երկու էջ, ըսելով թէ քրիստոնեաները իրենց վարքով պատասխանատու են պատահածներուն:

8.– Աբրահամ Երեւանցիի պատմութեան ոճին մէջ կայ յատկանշական պատմելու ձեւ մը, որ յատուկ է միայն իրեն· երբ բանակ մը, դեսպան մը կամ որեւէ անձ՝ երթայ մէկ քաղաքէն միւսը, Աբրահամ սովորութիւն ունի յիշատակելու անցած բոլոր գիւղերու անունները, որոնք այսօր աշխարհագրական կամ տեղագրական կերպով մեծ արժէք կրնան ներկայացնել: Խմբագրողին համար այդ մանրամասնութիւնները աւելորդ էին· ուստի, իսկոյն կը հասցնէ պէտք եղած տեղը: Այսպէս իբր օրինակ առնենք խմբագիր օրինակի այս տողերը· «Եւ յայնմ բանէ ստիպեալ փութացոյց (Ահմէտ փաշայն) զընթացսն եւ անցեալ ընդ բաղում գաւառս, եկն եհաս, եմուտ ի գաւառան Համատանայ, եւ բանակեցաւ ի տեղի մը Զաֆրան անուանեալ» (թղ· 30բ–31ա): Այս հատուածը Աբրահամ Երեւանցիի քով հետեւեալ մանրամասնութիւններով նկարագրուած է· «Երբ որ այս խաբարս լսեց Ահմատ փաշէն, շուտօվ վաղվաղակի հեծան հեծելն գնալով եկին հասին Սայհնայ, Սայնու յետ վեր կացի գնացին Քանգայվար· Քանգայվարու գնացի Մուշբուլլախ, որ մին յախբուր այ նորա դուս եկել (...), տեղէս վեր կացին գնացին, գնացի Սուղուր, որ անվանի Սունղուր· Սուղուրու վեր կացին գնացին Թաժլիք, Թաժլիքու վեր կացին գնացին Թարջիլ, Թարջիլու վեր կացին գնացին Սատայվայ (...), Սայդավու վեր կացավ, Սատայվու սարն անցաւ, գնաց, մին ջուր կայ տեղն, որ անունն Զաֆրան կասեն, որ Հայմադանայ դ [= 4] ժամէն ճանհայպար այ» (թղ· 25բ–26):

Ցաջորդաբար նոյն ճամբան, Համատանէն մինչեւ Պաղտատ, նը-կարագրելու առիթը կը ներկայանայ, եւ ունի հետեւեալ անցքերը· «... վեր կացավ էլչին տեղէն Համայդանայ, գնալով գնաց Զաֆրան կասեն, Զաֆրան անվան գոլի, Զահռանայ վեր կացավ եկ ի Սատայվայ, տեղէն եկավ Քանգոյվառ, Քանգոյվառ եկ ի Սայհնայ, Սայնու յեկ Բէսթուն, Բէսթունու եկ ի Քրմանշայն, Քրմանշայհու եկ ի Մայտաշ, տեղէն եկ Հառնայվայ, Հառնայվու եկ ի Քրինդ, Քրինդու եկ ի Թաղքասրայ, տեղէն եկ ի Զօրով: Վերջայպէս Համայդանու մինչ ի Բաղդադ տասնութ օրէն ճանապարհ այ» (թղ· 29ա):

Դեռ երրորդ անգամ մըն ալ կը նկարագրէ նոյն ճամբան, որ կ'արժէ հոս արտագրել, պարզապէս տեսնելու համար Աբրահամ Երեւանցիի հաւատարմութիւնը տեղագրական ճշտութիւններուն եւ պատմութեան ոճին· «Ելսկսեց Բաղդատու գնալ ի վերայ Համատայնայ: Բաղդադայ վեր կացավ զ [= 6] օրն Զաղօվ, Զաղօվու ելավ գնաց Թաղիքասրայ, Թաղիքասրուր գնաց Խանն, Խանիցն գնաց Քրինդ, Քրընդու գնաց Հառնայվայ, Հառնայվու գնաց Մայտաշ, Մայտաշու գնաց Քրմանշայ, Քրմանշայու գնաց Բէսթուն, Բէստու գնաց Սայհնայ, Սահնու գնաց Քանգայվառ, Քանգայվառու գնաց Սատայվայ, Սատայվու գնաց Լաքլար· տեղն որ հասավ...» (թղ· 49բ): Այս վերջին նկարագրութիւնը նոր խմբագրութեան մէջ վերածուած է հետեւեալ կերպով· «Ել ի վերայ Համատանու, իբրեւ եհաս մերձ քաղաքին, ի տեղի մի Լաքլար անուանեալ, անդ բանակեցաւ» (թղ· 50բ):

9.– Ցատուկ անունները, մանաւանդ անձնանունները, հարազատ եւ ընիկ երեւանեան գաւառաբարբառով կը գտնենք Աբրահամ Երեւանցիի ձեռագրին մէջ· այսպէս· «Հայերի մեծայորն էր Հունդի բէկենց Ցօհանն, Քէչի բէկենց Պողոսըն, Միրզայլանենց Թավլի, Կառճիկ Օվանէսն» (թղ· 7ա), որոնք նոր խմբագրութեան ընթացքին կերպարանափոխ եղած են եւ արդիացած· «Հունդիբեկեան Ցովհաննէսն, Քիչիբէկեան Պողոսն, Կառչիկ Ցովհաննէսն եւ Միրզէջանեան Դաւիթն» (թղ· 9ա): Նմանապէս Կունտի Թաղի հայ պատերազմիկներուն անունները Աբրահամի քով են՝ «Բաբուռ օղլի Ղազարն, մէկն Կլդուզն, մէկն Դաւիթն, մէկն Բէյրամըն, մէկն Պետիքն» (թղ· 7բ)· նոր խմբագրութեամբ եղած են «Ղազարոսն Բաբուրեան, երկրորդն էր պա-

© National Library of Armenia

րոն Կլդուզն, երրորդն էր պարոն Դաւիթն, չորրորդն էր պարոն Բէյ-րամն, եւ հինգերորդն էր պարոն Պետոսն» (թղ. 9բ):

10.– *Տեղագրական մանրամասնութիւններու մէջ իջնելով, Աբրահամ կու տայ մեղի Երեւան քաղաքի մասին ինչ ինչ մանրամասնութիւններ, որոնք այսօր մեծ յարգ ունին մեղի համար: Երբ Երեւանի հայերը կը հաւաքուին օսմանցիներու դէմ կռիւի պատրաստուելու համար, Գրիգոր Վրդ. կ'անցնի անոնց գլուխը եւ խումբերը կը բաժնէ քաղաքին զանազան կողմերը. «Հրայման յետ Գրիգոր վարդապետն բոշէքանցն, թէ դուք պահեցէք խ (= քառասուն) – Ջաղացի ճանապարն. Ջօրայդեղայ հղօրքն... սոցանց հրայման էր Ծակ-Քար կասեն, տեղն պահեն. եկին Կունդի թաղի հղօրքն, սոքանք Դարբանի ճանապարն պահելով, եկին Ջուհարենց թաղի հղօրքն... սոքանք Դարբինոցի ճանապարն կասեն, տեղն պահելով»* (թղ. 8ա–բ): *Խմբագրողը չունի մտահոգութիւնը աւանդելու մեղի այս մանրամասնութիւնները, եւ որով կը գոհանայ ըսելով թէ «բաշխեցին իւրաքանչիւր թաղից գունդս գունդս պահել զմուտս ճանապարհաց քաղաքին»* (թղ. 10բ): *Նմանապէս հետաքրքրական է տեսնել Համատան քաղաքի պարիսպին զանազան դռներուն անունները, որոնք զանց եղած են նոր խմբագրութեան մէջ: Օսմանցիները կու գան կը պաշարեն քաղաքը, եւ զանազան կողմերէն ռումբեր կը լարեն, կործանելու համար պարիսպները, այսինքն «օսմանցին... լարեաց թօրերն ի վերայ քաղաքին, ժե [= 15] թօր լարեաց ի դուռն Ջուլֆան. զ [= 6] թօրն... Մուխտարան. ժա [= 11] թօր լարեաց ի դուռն Սիջանայ. ը [= 8] թօր լարեաց ի դուռն Ղայտայրանայ. ժբ [= 12] թօր լարեաց ի դուռն Հէյդարու. ը [= 8] թօր լարեաց ի դուռն Թուսուրքանու»* (թղ. 22ա):

11.– *Խմբագրութեան ընթացքին երբեմն զանց եղած են անձնանուններ, որոնք երկրորդական նկատուած են, մինչ բնագրին մէջ խղճամիտ հաւատարմութեամբ նշանակուած են: Այսպէս օսմանցիներու Երեւան քաղաքի գրաւումով, Միհրալի պարսիկ խանը չգիտնալով ընելիքը, կը կանչէ իր խորհրդականները «Մահմէտ Ղասում բէկին, Մէժլում բէկին, Սալախան բէկին, Մինայիսոին, Ջառջի բաշուն, Ըռէհանլու Շհալի բէգին, Բայադ Աբաս Ալի բէկին, Հաջի Էլիաղցի Աբաս բէկին, Ղաջար Ըռայմազան բէկին, Դամուր Բուլաղցի Նաղդալի բէկին»* (թղ. 12բ), *անուններ՝ որոնցմէ մէկ քանին յիշուած են երկրորդ շարադրողին կողմէ:*

12.– *Կարեւոր կը համարինք յիշել որ երկրորդ խմբագրութիւնը շարադրող անձը, երբեմն յանկարծ կը հեռանայ Աբրահամի թողած*

սկզբնագիր օրինակէն, քանի մը էջ ետք կրկին անոր դառնալու համար: Խմբագիր օրինակին թղ. 34բ.ը, համառօտութիւն մըն է Աբրահամ Երեւանցիի թղ. 29բ–34ա.ի. խմբագրողը գիտակից է ըրածին, ու իր թղ 34բ լուսանցքին վրայ կարմրատառ կը գրէ «Զբաղում երեսս համառօտեցի աստ», իսկ թղ. 34բ–36բ վերի լուսանցքներուն վրայ, դարձեալ կարմիր մելանով գրած է «յայլուստ», իմացնելու համար որ հեռացած է Աբրահամի օրինակէն ու օգտագործած տարբեր աղբիւր մը, զոր կարելի չեղաւ ստուգել:

13.– *Աբրահամ Երեւանցիի գրած պատմութիւնը, հակառակ իր անթիւ թերութիւններուն, լեզուական կամ չարադրութեան անկատար ձեւերուն, կը մնայ իբր հարազատ աղբիւր մը պատմութեան, ուր կը փայլի իրապաշտ հայեացքը ճշմարտութիւններուն, առանց ծածկելու նուազ փայլուն մասերը, որոնք պատիւ չեն բերեր իր ազգին: Ասոր իբր ապացոյց պիտի առնենք երկու հատուածներ, որոնք քաղաքական կերպով նկարագրուած են երկրորդ խմբագրութեան մէջ, եւ կամ նոյնիսկ ամբողջովին անտեսուած են, ինչ որ թերութիւն պէտք է համարիլ ճշմարիտ պատմաբանի մը համար:*

Այսպէս, խմբագրուած օրինակը կը գրէ. «Եւ կոչեալ (Թահմազի) զմի ոմն ի յանուանի զինուորաց իւրոց, ետ նմա զամենայն գիւղօրէս մութեան շարադրութիւնը, գիրքին վերջաւորութեան կը ծանօթացնէ մութեան շարադրութիւնը, գիրքին վերջաւորութեան կը ծանօթացնէ թէ «սկսայ զիմ շարադրեալն ընդ աշխարհարառին (այսինքն Աբրահամ Երեւանցիի օրինակին հետ) բաղդատել... եւ որ ինչ յիմմէ պահամ Երեւանցիի օրինակին հետ) բաղդատել... եւ որ ինչ յիմմէ պակասիւր եւ պիտոյ էր, եղի» (թղ. 89ա): *Եւ իրապէս մէջ բերուած հատուածին աջակողմեան լուսանցքին վրայ, խաչանիշ նշանով մը կ'ամբողջացնէ բնագիրը գրելով. «որ էր Սեբաստացի, ի Հայոց ազգէ, ուրացեալ»* (թղ. 26ա), *առանց տալու ո՛չ անունը և ոչ անդրադոյն ծանօթութիւններ, որոնք Աբրահամի օրինակին մէջ կը գտնուին առանձնաբերելոքն, այսինքն «Շուտով հրայման ետ (փաշայն), թէ Բէյդաղտար Մահմատին տվի այս գեղերս, գնայ, լավ պահէ: Այս Բէյդաղդար Մահմատս, որ Սէվազցի տիրացու Մկրտումն կասեն, որ սէմէրջի դարձեալ: Այս Մկրտում տիրացուս պաճառն ի՞նչ է որ Բայդաղդար այ դառել: Պաճառն այս է որ Ըստայրօլ հանայպազ բանի կու լինէր. բանն ի՞նչ էր սէրմէրջութեանն: Մին գերակի յավուր վեր կալ եւ գնալով բաղնիս, երբ եհաս ի բաղնիս, հանեաց իւր ըզգեստն, մտավ ի մէջն բաղնիսի: Ի մէջն բաղնիսի գ-է [= 6–7] ենկիչարի, ասոնց հետ ոչ գիտեմ ինչպէս բաներ ասել, ասոնք ընդունեցին, տարան դշլէն յօժարութեանն թուրքացուցին, չինեցին ենկիչարի: Այս էր պաճառն որ ասացանք եւ յիշեցանք»* (թղ. 21բ):

Տանք ուրիշ օրինակ մըն ալ: Պատմութեան համաձայն՝ պարս-

© National Library of Armenia

կական բանակին մէջ կային վեց անուանի հայեր, վեցն ալ հարիւրապետներ էին Թահմազ Ղուլի խանի, որոնք պատերազմի ընթացքին կը փախչին եւ կ'ապաստանին Ղազով։ Պատերազմը վերջանալուն, փախստականները իմանալով թէ յանցաւորներուն ներում չնորհուած է, կը դառնան Ղուլի խանին մօտ, որոնք, Աբրահամ Երեւանցիի մօտ բացայայտ կերպով կը յիշուին թէ «հրաման ետ (Ղուլի խանն) էս վեզ (ուղիղ՝ վեց) խանի գլուխն կտրեցին» (թղ· 66բ), մինչ երկրորդ խմբագիրը քօղարկեալ կերպով կ'ըսէ թէ «եւ ի միջոյ փախուցելոցն ղհարիւր երկոտասան մեծամեծս սպան վասն վատասրտութեան նոցա եւ փախստեանն» (թղ· 66ա), թողլով որ ընթերցողը դուշակէ թէ անոնց մէջ կային նաեւ վեց հայ խաները։

14.– Դժբախտաբար Աբրահամ Երեւանցիի դիրը եւ շարադրութեան ձեւը այնքան անկանոն է, որ ամէնէն քաջ ընթերցողն ու մեկնողն իսկ, երբ ուզէ կարդալ եւ հասկնալ ամբողջ բնագիրին իմաստը, անպայման կը հանդիպի դժուարութեան։ Ահա այս երեւոյթը ներկայացած է պատմութիւնը շարադրող երկրորդ անձին առջեւ, որ ստիպուած իր խմբագրած օրինակին վրայ զանազան տեղեր թողուցած է դատարկ, ձեռագրին ետեւ նշելով անոնց ցանկը, որպէսզի յետագային ստուգէ կամ ամբողջացնէ։ Թուենք մէկ քանին.

ա) 1725ին օսմանցիները աղուաններուն դէմ պատերազմելու համար կը կազմակերպեն բանակը։ Խմբագրուած օրինակը կը թուէ թէ օսմանեան բանակը բաղկացած էր 7·000 Բաջիլներէ, 8·000 Մարջանի արաբներէ, 4·000 Աբդիլաւանդներէ. ապա չկարենալով կարդալ Աբրահամ Երեւանցիի դիրը, որովհետեւ «օրինակն անիմանալի է» կը դրէ լուսանցքին վրայ, չորս տող պարապ ձգելէ ետք՝ կը շարունակէ. «եւ այլ եւս... եղեն չորս բիւր երեք հազար չորեք հարիւր» (թղ· 24ա)։

Բննենք պահ մը Աբրահամի ձեռագրին «անիմանալի» կոչուած մասը. «Բաջիլեան կասեն էռ [= 7·000] բաջիլեան քուրդ բօվանդակ երկաթ հագաց մին աչքակերպում, որ Աստուած փրկէ Տէրն աղատէ, զսոցանէ պատկերիցն մարդ է հալում ի վախէն, այսպէս ղրկեց. մառջանի արաբ կասեն, ըռ [= 8·000] էլ տեղէն եկավ. աբդիլավանդ կասեն էն էլ մին ասդ այ 14·000 հղօրք տեղէն եկավ. 9·000 էլ ենկիչարի, 6·000 ջաբաջի, որ այլոց դիտութենօվն որ այսպէս կասեն. 4·000 քուրդի զանկանայ. 1·800 ջահ կասեն, խզըլայ ասկէն այ. Ղարայ չօրան կասեն որ էլ քուրդ այ 800 էլ տեղէն եկավ. դարենայ բէկ կասեն որ Զաղօվայ, նորա տեղն որ 40·000 տուն ունի, որ սեվ չատերայ 1·600 տեղէն եկավ, որ եղավ վերջայպէս 43·400» (թղ· 19բ)։

Հոս յիշատակուած անունները եւ բառերը իրենց կատարեալ իմաստը ստանալու համար կարօտ են մեկնաբանութեան, իսկ խմբագրողը չէ ստանձնած այդ պաշտօնը, եւ որով ներկայացած դժուարութիւնը չէ լուծուած։ Աբրահամ Երեւանցիի յիշած 43·400 թիւը հաւանաբար արդիւնք է թիւրիմացութեան մը, որովհետեւ բնագրին մէջ յիշուած բանակներու թիւերը կը դրէ լուսանցքին վրայ, եւ այն ալ սխալ կերպով, որով ընդհանուր գումարը չի համապատասխաներ իրականութեան։ Պէտք էր գրել 7·000 + 8·000 (եւ ոչ թէ 6·000) + 14·000 + 9·000 + 4·000 + 1·800 + 800 (որ չէ նշանակած լուսանցքի գումարին մէջ) + 1·600, որոնց ընդհանուր գումարը կ'ընէ 46·200, եւ ոչ թէ 43·200։ Այս փոքրիկ ստուգումը չէ ըրած նաեւ երկրորդ խմբագիրը, այլ թողուցած է չորս տող դատարկ, ինչ որ տպագրութեան ընթացքին վերածուած է հինգ կէտերու, «Ձեռագրում այստեղ մի քանի բառի տեղ է թողուած» ծանօթութեամբ (տպ· էջ 32)։

բ) 1727ին, երբ օսմանցին գրաւած էր Համատանը աղուաններու ձեռքէն, Աբրահամ Երեւանցիի համաձայն «Աղվանն մարդ ղրկեց թէ զՀմայդան դարդակեայ վեր լել գնա» (թղ· 24բ)։ Երկրորդ խմբագիրը պատմաբանի աչքով կը դիտէ հարցը, եւ անբաւարար կը գտնէ պարտուած աղուանին առաջարկը, եւ արդարացի կերպով Աբրահամի ձեռագրին լուսանցքին վրայ կը համարձակի դրել «զի՞նչ պատճառս տայր աղուանն» (թղ· 24բ)։ Ուստի դժուարութեան մը առջեւ գտնուելով, ինքն իր կողմէ կը յօրինէ պատճառաբանութիւն մը, երկու փակագիծներու մէջ առնելով. «Համատան մեզ անկ է առնուլ, եւ ընդէ՞ր դուք բռնացեալ ի վերայ երկրիս պարսից առիք զայն, եւ արդ դարձուցէք ի մեզ զայն իրաւամբ, ապա թէ ոչ մեք ելանեմք ի վերայ ձեր եւ առնումք զայն սրով մարտի» (թղ· 29բ)։ Երեւանեան տպագրութեան մէջ բնագրին փակագիծը անհետացած է (տպ· էջ 38), մինչ շարադրողին մտքին մէջ պէտք էր վերաքննուիլ այդ տողը եւ տարբեր լուծում ստանալ։

գ) Աբրահամ Երեւանցիի օրինակը զուրկ ըլլալով կէտադրութենէ, դժուար է ամէն անգամ հասկնալ արտայայտուած գաղափարը։ Աբրահամ կը յիշատակէ վեց խանի անուններ, այնպիսի անկանոն ձեւով եւ շարադրութեամբ՝ որ խմբագրող անձը հոն գտած է միայն հինգ անուն, բաց ձգելով վեցերորդ անունին տեղը։ Ահա Աբրահամի նկարագրութիւնը. «Պարսոյ զօրին մէջումն զ [= 6] քըրիստոնայ, որ Թահմազին ղուլ են կամ իւզբաշի. որ մին էր Դաւի, անունըն Դաւիթ կոչի. մինն Գօրըցիցեցի բէկ կասեն. մինը Գեղաքունու դուն կասեն, որ անվանի Գեղաքունի, Գեղաքունի չորս կողմէն կասեն, գեղն Սոթ անվանի, այս սոթեցի Ատումի որդի Աբիջանս, չաբնեցի Այտդէն բէկի որդի Աղայջանըն, եւ չաբնեցի Մռավենց Տէր Մուսէսի որ-

© National Library of Armenia

դի Բալիգան, եւ ճաթայկերենց Թօքուզի որդի Հախնազարս» (թղ· 66ա)։ Խմբագիր օրինակը այս բոլոր անունները կը վերածէ հինգ անուններու· «Եւ էին ի զօրս պարսից վեց քրիստոնեայք յազգէս մերմէ... անուն միոյն Դաւիթ, զոր զօրըցիցի բէկ ասեն· երկրորդն էր Ատովմեան որդի Աբիճան· երրորդն էր չաբնեցի Այդին բէկի որդի Աղաճանն· չորրորդն չաբնեցի Մուսիսեան որդի Բալիդն· հինգերորդն Ճաղակերեանց Թօփուզի որդի Հախնազարն (վեցերորդ անունին տեղը ձգուած է դատարկ») (թղ· 65բ)։

15.– Ակնարկ մըն ալ կարեւոր կը համարինք տալ գլխակարգութիւններուն։ Վերեւ յիշեցինք արդէն թէ Աբրահամ Երեւանցիի ինքնագիր օրինակին մէջ ամբողջ պատմութիւնը շարադրուած է առանց որեւէ բաժանումի, այլ պատմութիւնը կ'ընթանայ միահամուռ եւ զանգուածային կերպով, նոյն տողին վրայ ունենալով երկու տարբեր պատմութիւն, մէկուն վերջաւորութիւնը եւ յաջորդին սկիզբը։

Խմբագիր օրինակը, որ հեղինակին մտքին մէջ իրը սեւագրութիւն մըն էր, չէ բաժնուած յատուկ գլխակարգութիւններու· զանազան տեղեր խմբագիրը փորձած է բանաձեւել վերնագիրներ, գիտնալով հանդերձ որ անկատար են անոնք, այնպէս որ չորրորդ վերնագրին լուսանցքին վրայ կը նշէ· «այս խորագիրս չէ բաւական» (թղ· 34բ)։

Երեւանեան տպագրութիւնը աւելի աշխատուած ձեւով կ'իջնէ հրապարակ· առաջին հինգ գլուխներուն վերնագիրները կը համաձայնին խմբագրողին յօրինածներուն, մինչ վեցերորդ եւ եօթներորդ գլուխներու վերնագիրները շարադրուած են հրատարակիչներուն կողմէ, եւ որով դրուած են փակագիծներու մէջ։ Նոյնպէս հրատարակիչներու գործն է ամբողջ պատմութիւնը բաժնելը թուարկեալ 114 համարներու։

Պատմութիւնը խմբագրողին մտքին մէջ, գլխակարգութիւնները պիտի կատարուէին ձեռագիրը մաքուրի ընդօրինակուած ատեն, եւ ամբողջ բնագիրը պիտի բաժնուէր զանազան մասերու, իւրաքանչիւր մաս ալ իր կարգին՝ գլուխներու։ Այս աշխատանքը ըրած է միայն առաջին 14 էջերուն վրայ, որոնց կը յաջորդէ սեւագիր օրինակը։ Նոյն ինքն հեղինակը թողուցած է մեզի (թղ· 90ա–93ա) բազմաթիւ դիտողութիւններ եւ գլուխներու վերնագիրներ, որոնց հիման վրայ պիտի կատարենք գործին նոր հրատարակութիւնը։

16.– Կատարուած զանազան դիտողութիւններէն, ընթերցողը ինքնաբերաբար պիտի հասնի մեր հետ որոշ եզրակացութիւններու՝ նըկատմամբ պատմութեան երկու բնագիրներուն։ Աբրահամ Երեւանցիի ինքնագիր օրինակը կարելի չէր հրապարակ հանել ինչպէս որ է։

Պատմութեան գիրքը, սակայն, կը մնայ աղբիւր մը՝ ինքնաբուխ եւ հարազատ, որ չէ կորսնցուցած իր արժէքը, եւ կրնայ ծառայել նոր ստուգումներ եւ ճշտումներ կատարելու, նկատմամբ նոր խմբագրութեան եւ հրատարակութեան։

Մեծապէս գնահատելի է նաեւ Մխիթարեան վարդապետին մեզի հրամցուցած նոր խմբագրութիւնը, ուր կը տեսնուին ճշմարիտ տաղանդաւոր պատմաբանի մը բոլոր յատկանիշները։ Գիրքը դիտուած ներկայ դարուս ակնոցով, գուցէ ունենայ իր մութ եւ բացասական կէտերը· սակայն, աչքի առջեւ ունենալով ԺԸ· դարու հոգեբանութիւնը եւ շրջանակը, կարելի է նկատել գիրքը ինքնին գլուխ գործոց մը շարադրութեան պատմական ոճի, խղճամիտ հետեւողութեամբ նախագաղափարին, որուն տուած է հոգի եւ շարժում, կենդանացնելով անկենդանը, մեկնաբանելով մութն ու խրթինը, եւ եթէ որեւէ կերպով հեռացած է իր աղբիւրէն՝ արդիւնք է որոշ գիտակցութեան մը եւ կամքի։

17.– Երեւանեան հրատարակութեան մասին ալ պէտք է կատարենք քանի մը դիտողութիւններ։

Վենետիկի 2681 ձեռագրի օրինակութիւնը, կատարուած է Լէոյէ կամ ուրիշէ մը, բազմաթիւ վրիպակներով, որու հետեւանքով՝ տրպագրութիւնն ալ ունի շատ մը անկատարութիւններ։ Պատահաբար բանալով տպագրութեան էջ մը, օրինակ էջ 49–50, եւ համեմատելով Ս· Ղազարի մայր օրինակին հետ, կը գտնենք օրինակութեան հելով տեւեալ վրիպակները· առաքեաց (ուղիղ՝ արձակեաց), հրովարտակս (ուղիղ՝ հրովարտակ), գալ (ուղիղ՝ գնալ), ի յՈւլուկերտայ (ուղիղ՝ յՈւլուկերտայ), դեպահոջ (ուղիղ՝ դիպահոջ), Հիւսէյն (ուղիղ՝ Հուսէին), փաշան (ուղիղ՝ փաշայն), զհրաման (ուղիղ՝ զհրամանս)։ Գովելի է, սակայն, հրատարակիչներու հսկողութիւն եւ սուր անդրադարձութիւնը, որով բնագրին վրայ շատ մը բառեր ուղղած են, եւ ծանօթութեան մէջ նշած են երեւանեան ձեռագրին վրիպակները։ Այս սրբագրութիւնները կը կազմեն ծանօթութիւններու մեծամասնութիւնը, որմէ կարելի է եզրակացնել գրիչին նուազ տեղեակ ըլլալը ձեռագիր կարդալու եւ օրինակելու։ Ս· Ղազարի օրինակը յըստակ կերպով կը գրէ· զայսպիսի, հաւատացելոց, Աբտըրահման, յԱրփայ–չայ, որոնք երեւանեան գրիչէն օրինակուած են պայսպիսի (տպ· էջ 22), հաւատալոց (43), Աբրահման (49), յԱրքա–չայ (90), որոնք սրբագրուած են հրատարակիչներու կողմէ, եւ վրիպակ ձեւերը անցած են ծանօթութեան մէջ։

Նմանապէս երեւանեան ձեռագրին անկատարութեան հետեւանքով, հրատարակութիւնն ալ կը ներկայանայ զանազան տեղեր ան-

© National Library of Armenia

կատար կերպով։ Ահա հատուած մը՝ որ կրնայ նորութիւն մը բերել նկատմամբ բնագրին։

Տպագրութեան էջ 67ին ստորեւ կայ հատուած մը, որ կիսատ եւ անկատար կերպով հրատարակուած է։ Այդ հատուածը երեւանեան օրինակին համաձայն պէտք է զետեղուի § 83ի երկրորդ տողին վրայ, մինչ Ս. Ղազարի մայր օրինակը կը տեղաւորէ § 83ի 12րդ տողին վրայ, «բայց արդ որդին» հատուածէն առաջ։ Զարմանալի է թէ ինչպէս օրինակողը չէ տեղաւորած պէտք եղած տեղը, բնագրէն ներս, եւ օրինակած է լուսանցքին վրայ, այնպէս որ ժամանակի ընթացքին վնասուած եւ անընթեռնելի դառնալով՝ հրատարակութեան մէջ ալ մտած է շատ անկատար կերպով։ Այդ հատուածը հետեւեալն է. «Իսկ հայր սորա շահ Թամազն էր այր արբշիռ, լօթի եւ խելաթափ ոմն, որ ոչ կարէր զերկիրն պահպանել, եւ վասն այսորիկ ես առաքեցի զնա ի Խորասան, որպէսզի գուցէ ողջասցի եւ յինքն դարձցի ի ցնդմանէն։ Զայս պատճառ յառաջ բերեալ չինէր զմիտս ժողովրդեանն» (Ձեռ. 2681, թղ. 57բ)։

Նման երեւոյթներու կը հանդիպինք նաեւ տպագրութեան 27 եւ 28 էջերուն վրայ, որոնց մասին անդրադառնալ աւելորդ կը համարինք։

18.– *Աբրահամ Երեւանցիի ինքնագիր օրինակին մէջ կը նկարագրուի Երեւանի պաշարումը եւ պատերազմը, օսմանեան եւ հայ-պարսիկ բանակներուն միջեւ։ Դէպքը պատահած է 1724ին, այսինքն 250 տարի առաջ։ Անյարմար չենք նկատեր օգտագործել այս դարադարձը, եւ հրատարակել Աբրահամ Երեւանցիի մեզի աւանդած նկարագրութիւնը իր հարազատութեամբ, առանց որեւէ փոփոխութեան, անմահացնելու համար դէպքին հետ նաեւ հեղինակը, որ միակ ականատեսն է եղածներուն։*

Բնագրին ստորեւ կու տանք խմբագրուած համապատասխան օրինակը, դնելով կարեւոր ծանօթութիւններ։

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՐԵՒԱՆՑԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑՆ

1721 - 1736 ԹՈՒԻ

Բնագիր եւ խմբագիր օրինակ

ծանօթագրութիւններով

Պատրաստեց

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

Մխիթարեան Ուխտէն

ՎԵՆԵՏԻԿ – Ս. ՂԱԶԱՐ

1974

© National Library of Armenia

Ձեռագիր Ս· Ղազարի, թ· 2717
Բնագիր Աբրահամ Երեւանցիի

1ա

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳԱՑՈՐԻ ՊԱՐՍԻՑ

(ԳԼՈՒԽ Ա·)

Թվին ՌՃՀ 1721, *ապրիլի* Է [= 7]*ումն, աղվան Մահմուտ շայհն, որ Ղանդայհարայ խուրուշ արաւ* ժԲռ [= 12·000] *զօրք՝ հեթեւիլ գալ ի վերայ պարսից: Իշխանքն պարսից յիմացան, վաղվաղակի գալով ի տուն թագաւորին, ասացին թագաւորին թէ՝ «Մահմուտ շայհն ի վերայ քեզ հեծեաց»: Ասաց թագաւորն· «Ոչ հավայտամ այտ բանիդ»: Մեծայմեծք իշխանքն սահմանեցին* իԲռ [= 29·000] *զօրք, ղկեցին պատերազմիլ· գընացին հասին: Զօրքն Մահմուտ շայհին ելաւ ընդդէմ իւրեանց պատերազմ: Զօրքն շայհուն յախտվեցավ, փախին, եկին, մըտին Ըսպհան եւ ոչ ելան դուրս: Ժէ* [= 17] *օրէն յետ, եկն հասաւ աղվանքն Ըսպհան, Ֆայրայբատ կասեն, նստաւ տեղն ը* [= 8] *ամիս· շայ Հուսէն ոչ դուս եկավ կռիվ: Ըսպհանայ մէջն ելավ սուղթիւն, հացի լիտրն մինչ ի զ* [= 6] *թուման: Մնաց թագայորն ողորմելի· էլչի ղրկեց Մահմուտին թէ՝ «եկ իմ բախտս քեզ տամ»: Մահմուտն յետ ղկեց էլչին, թէ՝ «Դուն դուս եկ»: Շայ Հուսէնքն թուրն գձեց կուլն գնաց Մահմուտին մօտ: Ցեբ որ հաս, հրայման ետ զինորին, ըսպանեցին զշայ Հուսէնքն:*

1բ | *Հրայման ետ զօրքին՝ մտան ի քաղաքն, սուր քաշեց, յամենեքեան մեծայմեծ եւ իշխանք ընբռնեց, շայ Ցուսէն ըսպանեցին* Ե [= 5] *որդին· մին որդի թաքուցեալ էր եւ փախեալ: Աղվան շայ Մահմուտ նստավ մինչ ի ՌՃՀԸ* [= 1729] (sic) *Ըսպհան· շայհի մի որդին որ փախել էր՝ գնացել էր Թարվէզ, զօր*

Ձեռագիր Ս· Ղազարի, թիւ 2681
Խմբ· (Հ· Մատթէոս Եւդոկիացիի)

1ա

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑՆ

ՈՐՔ ԵՂԵՆ ՑՕՍՄԱՆՑԻՈՑ Ի ՎԵՐԱՑ ՔԱՂԱՔԱՑՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆԵԱՑՑ ԵՒ ՊԱՐՍԻՑ՝ ՑԵՏ ԳՈՒՄԱՐԵԼՈՑ ՄԱՀՄՈՒՏ ՍՈՒԼՏԱՆԻՆ ԱՂՎԱՆԻՑ Ի ՎԵՐԱՑ ԱՐՔԱՑԻՆ ՊԱՐՍԻՑ ՇԱՀ ՍՈՒԼՏԱՆ ՀՈՒՍԷ[ԻՆԻՆ]

[ԳԼՈՒԽ Ա·]

Թէ ո՞րպէս շահ Թամազ որդի արքային պարսից Հիւսէինին ձեռն էարկ զթագաւորութիւն հօր իւրոյ զյափշտակեալն յաղվանից, յինքն դարձուցանել: Եւ թէ ո՞րպէս Մցխիթ քաղաքն ասպատակեցաւ ի լակզի թաթարաց եւ յետոյ առաւ յօսմանցւոց:

Ցետ գումարելոյ աղվանից Մահմուտ սուլտանին ի վերայ արքային պարսից շահ սուլտան Հիւսէինին, յորժամ էառ զմեծ քաղաքն Շօշ զաթոռ թագաւորութեան նորա եւ սպան զնա եւ զորդիս նորա, յամին հազարերորդի հարիւրերորդի եօթանասներորդի հայկազեանս թուականի [1721], *ի ժամանակի, յորժամ սասանեալ, դղրդեալ, խռովեալ ծփիւր աշխարհն Պարսից, եւ իշխանք գաւառացն ի հերձիլ լայնածաւալ միապետութեան*

1բ

նորա՝ հակառակ միմեանց յարուցեալ տագնապէին եւ զաշխարհն ամենայն հարուածովք սրոյ եւ գերութեան | յաւեր ածել ձգէին տունս Հայոց, որ ըստ երեւելի մասին ընդ պարսից տէրութեան գրաւեալ կայ, ի սակս բազմանալոյ անօրէնութեանցն զմեծամեծ պատուհասս ընդունէր: Զի ոչ եթէ միայն առ ի ներքուստ վրդովմանց աշխարհին ի յընդանի գաւառակից պետաց հակառակ միմեանց յարուցելոց զհարուածս սրոյ եւ սովու կրէր, այլ եւ ի հազարացւոց սահմանակից պետութենէ անտի եւ ի լակզի թաթարացն յարձակելոց զանհամար անձանց՝ արանց եւ կանանց, երիտասարդաց եւ կուսից, մանկանց եւ տղայոց առհասարակ՝ զչարաչար գերութիւն եւ զկոտորումն ընդունէր:

Արդ ի սկսանիլ չարեացս այսոցիկ, զորս հանդերձեալ եմք պատմել, մի ոմն յորդւոց անտի պարսից արքային ապրեալ ի միջոյ եղբարցն իւրոց կոտորելոց, Թամազ անուանեալ, փախստական լինէր, դայր, հասանէր յԵկբատանս, որ այժմ թաւրէզ անուանի: Զեռն ի գործ արկանէր զզօրս գումարել, ի մարտ պատերազմի մխել ընդդէմ աղուանից սուլտանին եւ զմեծ քաղաքն Շօշ, զաթոռ թագաւորութեան հօր իւրոյ, ի ձեռաց նորա թափել: Զիշխանս յիւրաքանչիւր տեղեաց յինքն ձգել ձեռն արկանէր եւ զխորհրդականսն առ ինքն կոչէր: Գունդ կազմէր զորացն, որք մերձենային առ նա եւ էին իբրեւ երեսուն եւ երեք

© National Library of Armenia

էր ժողովել լգռ [= 33·000], մեծայոր էր չինել Ֆրայվօտուն
խանն թէ՝ «Պատերազմ այ աղվանին հետ»։ Ֆրայվօտուն խան
վեր կացավ, գնալ ի վերայ աղվանին վերայ. մինչ ի Համատան
գալն՝ զօրքն չինեց ծեռ [= 55·000] զօրք, գնաց Ըսպհանայի
վերայ, կռիվ արին։ Ֆրայվօդուն խան յախտեվցաւ, զօրք բո-
վանդակ սրով անցան, հն [= 500] զօրքով եկավ Թարվէզ։ Շայի
որդին մնաց անհզօրք։ Մարդ ղրկեց Թիլֆզու խանին վերէն,
թէ՝ «Իմ հայրս աղվան ըսպանեց, Թախտն, ես մնացի անտէր,
պիտի որ դաս գնաս»։ Գիր գրեց շայհն Թամազին թէ՝ «Ես գալ
չեմ, օսմանցին ինձ վերայ պատերազմուն ունի»։ Բարգացավ
2ա շահ Թայմազն, հրայման ետ | վրացի Մահմատ Ղուլի խանին,

հազար սպառազէնք։ Վառէր, կազմէր, պատրաստէր եւ ի վե-
րայ նոցա զիշխան մի, Ֆրավօտօն անուանեալ, զօրավար կա-
ցուցանէր։ Եւ առաքէր ի վերայ աղուանից սուլտանին. եւ ինքն
զտեղի առեալ անդէն ի Թաւրէզ քաղաքի ամրանայր։ Եւ եղեւ
2ա յերթալ զօրուն եւ ի հասանիլն նոցա ի Համատան՝ | յաւելան ի
նոսա այլ բազում զունդք, եւ եղեն իբրեւ յիսուն եւ հինգ հա-
զար վառեալ սպառազէնք։ Խաղացին անտի, գնացին տաղնա-
պաւ եւ հասեալ բանակեցան զՇօշաւ։ Ընդդէմ ելին նոցա աղ-
վանքն, ճակատեցան, ի դիմի հարան միմեանց երկոքին դիմա-
մարտքն եւ զերեսս դաշտին դիակամբք անկելոց ծածկեցին։ Ի
պարտութիւն մատնեցաւ Ֆրավօտօնն, եւ անկան զօրք նորա
սրով սուսերի, եւ ինքն հինգ հարիւրով միայն մազապուրծ
զերծեալ փախստական դառնայր առ շահ Թամազ տէրն իւր ի
Թաւրէզ։ Զայն տեսեալ շահ Թամազն սրտաբեկ եղեւ, զահի
հարաւ, թէ գուցէ[1] յետինն ամենայն չարեաց ի վերայ իւր
հասցէ, զի ոչ մնացին առ նմա զօրք, բայց եթէ փոքր մի ա-
ւելի քան զհինգ հարիւր սպառազէն։

Հրեշտակս արձակեաց շահ Թամազն ի Վիրս առ Վաղդան
իշխանն Մցխիթայ՝ գալ հասանիլ յիւր Թիկունս։ Հրովար-
տակս առաքեաց առ նա ասել, թէ «Գոռոզն աղվանից վտա-
րանջեաց ի տէրութենէս մերմէ, գումարեցաւ ի վերայ հօր ի-
մոյ, էառ զՇօշ քաղաքն եւ սպան զհայրն իմ եւ զեղբարս իմ,
եւ բռնացեալ յաւեր ածէ զթագաւորութիւնն մեր։ Արդ փու-
թա՛, աճապարեա՛ գալ առ իս, եւ հասցուք վանել զկործանիչս
թագաւորութեան մերոյ»։ Պատասխանի արար անդէն Վաղդանն,
թէ «Ոչ կարեմ անտէր թողուլ զերկիրս եւ գալ, քանզի եւ ի վե-

1· Ձեռագիրը ունէր՝ գուցցէ։

թէ՝ «Գնա՛յ Վախտանք խանն բռնա՛յ բեր»։ Պատրաստութիւնն
ետես Մահմէտ Ղուլի խանն, գնաց ի վերայ Վախտանքի։
Վախտանք խանն իւր զօրքովքն դուս եկավ քաղաքէն, հար-
լայ բարայ դուզն բօվայտակ քաղաքայականն դուս էկավ
Վախտանք խանին հետ։ Ըսպասեցին Մահմէտ խանին. չեկավ։
Վաղդանկն վեր կացավ իւր հզօրքովն, գնաց Սնըխ-Քորբի կա-
սեն, զՄահմէտ խանն դտավ. կռվեցան։ Մահմէտ խանն յախ-
ղեցավ, փախավ, գնաց լաղդու մէջն, զռ [= 6·000] լէզգի ժո-
ղովեց, եկն ի վերայ Վախտանք խանին։ Վախտանք խանըն յի-
մացավ որ Մահէտ խանըն գալիս այ։ Իւր պատրաստութիւնն
տեսավ։ Վախտանք խանն ունի մին քաթալիկոզ, որ իւր կա-
թեղիկոսն այ. ծածկայբար քաթալիկօզն խօսքն մէկ այ արել

բայ իմ յարուցեալ են թշնամիք ի մարտ պատերազմի»։ Ընդ որ
2բ բարկացեալ շահ Թամազն՝ հրաման ետ Մահմէտ Ղու|լի խանին,
որ իշխանն էր միում ի կողմանցն Վրաստանի, երթալ, բռամբ
ածել զնա առ ինքն։ Ազդ եղեւ Վաղդանայ գալուստն նորա, ել
արտաքս ի քաղաքէ անտի զօրօքն հանդերձ եւ այլ եւս բազում
երիտասարդօք քաղաքին ի դաշտ տեղի եւ մնայր գալստեան նո-
րա։ Իբրեւ ետես, զի յամեաց նա, ել ի ճանապարհ՝ պատահել
նմա, ուր եւ գտցէ։ Եւ եղիտ զնա ի տեղի մի, որ յայլազգեաց
բարբառս Սնուղ-քօբրի անուանի։ Ի վերայ յարձակեցաւ, եհար
եւ սատակեաց զզօրս նորա եւ դարձաւ ի քաղաք իւր։

Այլ Մահմէտ Ղուլին առանց զօրաց զինու փախստական ե-
ղեալ յերեսաց Վաղդանայ՝ առ լակզի թաթարսն էանց։ Եւ էառ
ի նոցանէ յիւր թիկունս զվեց հազար լակզի եւ դիմեաց գալ ի
վերայ Վաղդանայ, ի մտի եղեալ՝ յանկարծակի յեղակարծիւ
դիշերայն հասանիլ ի վերայ, զդրունս քաղաքին աննիզ անփակ
զտանել եւ զօրօքն հանդերձ վաղվաղակի ի ներքս մխիլ, եւ զա-
մենայն գործն չարեաց փութանակի ի միում ժամու վճարել։
Եւ ի սոյն գործ զկաթուղիկոսն վրաց օգնական իւր ունէր, որ
ի ներքուստ ի քաղաքէ անտի ծածուկ նենգութեամբ մատնու
քաղաքին լինէր։ Եւ զայս յայն սակս գործել յանձն առեալ էր,
զի Մահմէտ Ղուլին, որ ուրացող ոմն էր, սմա ազնակից էր, եւ
գրով եւ բանիւ զգաւառն Կախէթու պարգեւել խոստանայր, եթէ
մատնութեամբ սորա զՄցխիթ եւ զՎաղդանն ի ձեռս իւր ար-
կանիցէ։ Զի եւ ինքն կաթուղիկոսն յազատ տոհմէ լեալ՝ աշ-
3ա խարհական իշխանու|թեամբ եւս գաւառաց ինչ Վրաստանի ճո-
խացեալ էր եւ զկախէթն եւս ի վերայ այնոցիկ յաւելուլ ցան-
կայր։

© National Library of Armenia

Մահմէտ խանին հետ. Վախտանք խանն խաբար չի: Մարդ մի խաբար կու բերէ թէ՝ «Վախտանք խանն ողջ լինի, լէզդին գալիս այ, քաթալիկոզն կասեր թէ խանն ողջ լինի, սուտ այ»: Եւ նա հավատաց քաթալիկոզին:

2բ Թվին ՌՃՀԲ [=1723]ումն, մայիս 2 | քաթալիկոզն դիր էր ղրկել Մահմէտ խանին թէ՝ «Գիշերն քաղաքի դուռն բաց դու թողնեմ, լուս չելած՝ մննիս քաղաքի մէջն»: Մին սըհաթին լէզդին մտավ քաղաքի մէջն, կռիվ ելավ քաղաքումն, ոչ կարեցավ դերի անել, ոսկի եւ արծաթ, ակունկ բովանդակ, ոսկեղէն, արծաթեղէն, առավ լէզդին, եւ քաթալիքոզն փախավ լէզդուն հետ, գնաց քաղաքիցն դուրս: Քաթալիկոզն Մահմէտ Ղուլի խանին հետ մին դտռավ հզօրք ժողովեցին, եկին մին ան-

Յամին հազարերորդի հարիւրերորդի եօթանասներորդի երկրորդի հայկազեանս թուականի [1723] յամսեանն մայիսի, յաւուրն երկրորդի, կաթուղիկոսն այն գիրս ինչ ի ծածուկ գրեալ՝ առ Մահմէտ Ղուլին առաքէր. ժամադիր պայմանադիր նմա լինէր՝ աննիզ անփակ զդրունս քաղաքին թողուլ: Եւ զայս նենգութիւնս նորա Վաղդանն ոչ իմանայր: Ի վերայ այսր ամենայնի յորժամ այր ոմն զլուր դործոց եւ դալստեան Մահմէտղուլւոյն[2] հասուցանէր Վաղդանայ, ի նմին ժամու կաթուղիկոսն առ նմա եղեալ՝ զբանն զայն սուտ եւ ընդունայն ցուցանէր, եւ Վաղդանն անդիտացեալ նենգութեանց նորա՝ հաւատայր նմա եւ անկասկած լինէր, թէպէտ եւ զզօրսն հանապազ ի պատրաստութեան պահէր: Քանզի ուրացօղն այն յառաջմէ զկաթուղիկոսն դաղտնի նենգութեամբ զինքն թշնամի իւր եւ իշխանին Վաղդանայ հաւատարիմ երեւեցուցանել խորհրդակցեալ էր, եւ նա այսպիսի խորամանկութեամբ զմիտսն Վաղդանայ դողանայր: Եւ եղեւ ի ժամադրեալ աւուրն, մինչ չեւ լուսացեալ էր օրն, հասին լակզիքն ի Մցխիթ քաղաք, ի ներքս մտին յանկարծակի եւ լցին զքաղաքն ամենայն: Հարին զնոսա, որք ընդդէմ ելին, եւ առին յաւար զստացուածս քաղաքին, զոսկեղէնս եւ զարծաթեղէնս եւ զայլ բազում ինչ, բայց զմարդ-

3բ դերի ոչ արարին: Վասն զի զօրքն, որք պահապանք | բերդին էին, տեսեալ զամբոխն թաթարաց՝ մարտ եդին կարճել զչարիսն նոցա, եւ նոքա այնուհետեւ անկարացեալք դերի վարել՝ յաւարն փութացան: Այլ Վաղդանն ի լինիլ խռովութեանն այսպէս յեղակարծիւ՝ ոչինչ կարաց առնել, բայց միայն առեալ

2· Ձեռագիրը ունէր՝ Մահմէտղուլին:

դամ ի վերայ Թիվլիզու: Վախդանք խանն իւր կինքն եւ իւր որդիքն առավ, դուրս ելավ քաղաքէն. մին որդին, որ է անունն Շայնայվազ խան, փախավ գնաց Արզրում, Սարու Մուստայֆայ փաշին մօտ: Սարու Մուստայֆայ փաշէն մարդ ղրկեց Ըստայբօլ սուլթան Ահմէթին թէ՝ «Թիլֆիզու խանի որդին եկել այ տեղս, ասում այ՝ եկէք ձեզ տամ մեր քաղաքն, որ է

3ա Թիֆլիզ, | իմ հայրըս գնաց Մօսկօվի մէջն, դուք տիրեցէք մեր քաղաքն»: Օսմանցիք պահեցին զՇայնայվազ խանը. հրաման ետ սուլթան Ահմատն՝ Սարու Մուստաֆայ փաշին, մեծաորք չինեց, ղրկեց ի վերայ Թիլֆիզու վերայ ժբռ [=12·000] հզօրք, առին Թիլֆիզ: Երբ որ պռծան, Շայնայվազ խանին օսմանցին եդեր արկաթի մէջ, պահեց ի մէջ տան, զ [=6] պա-

զկինն եւ զորդիս իւր՝ ել ի քաղաքէ անտի յանծանօթս եւ փախեաւ ի Մօսկովաստան: Իսկ կաթուղիկոսն, որ մատնիչն էր խեաւ ի Մօսկովաստան: Իսկ կաթուղիկոսն, որ մատնիչն էր քաղաքին, իբրեւ ելին լակզիքն ի քաղաքէ անտի եւ մեկնեցան, ել եւ ինքն ընդ նոսա եւ գնացեալ յարեցաւ ի Մահմէտ Ղուլին, եւ զօրս բազումս ժողովեցին յարձակիլ միւսանդամ ի վերայ Մցխիթայ:

Մի ոմն յորդւոց անտի Վաղդանայ, Շահնայվազ անուանեալ, փախստեայ գնայր, անցանէր ի սահմանս օսմանցւոց եւ հասանէր ի Կարին քաղաք առ Մուսթաֆա փաշայն Կարնոյ: Զի սա ի խուճապիլ հօր իւրոյ ի փախչիլ՝ ոչ կարաց ընդ նմա լինիլ եւ փութացաւ ի Հռոմաստան անկանիլ: Ընկալաւ զնա փաշայն և վաղվաղակի տեղեկացեալ ի նմանէ զամենայն անցս, զոր ընդ հայր նորա անցին, սուրհանդակս առաքեաց ի Կոստանդնուպօլիս առ Ահմէտ սուլտանն օսմանցւոց՝ հրովարտակօք հանդերձ ասել նմա, թէ «Մի ոմն յորդւոց իշխանին վրաց եկն առ իս եւ ասէ, թէ՝ հայր իմ նեղեալ յերեսաց թաթարաց՝ եթող զերկիր իւր եւ էանց ի Մօսկովաստան, եւ արդ եկայք, առէք զՄցխիթ քաղաքն եւ դուք տիրեցէք երկրի մերում»: Յայնժամ

4ա պա|տասխանի արար նմա սուլտանն հրովարտակօք եւ զօրավար կացոյց զնա ամենայն զօրացն յայնմ կողման. պատուէր ետ նմա առ իւր ունիլ զորդին Վաղդանայ եւ երթալ առնուլ զՄցխիթ քաղաք: Եվ փութանակի Մուստաֆա փաշայն երկոտասան հազար զօրօք ի վերայ Մցխիթայ եւ էառ զնա յամին հազարերորդի հարիւրերորդի եօթանասներորդի երկրորդի հայկազեանս թուականի [1723] յամսեանն դեկտեմբերի:

Եւ ի վճարիլ այսմ ամենայնի՝ հրաման ետ զորդին Վաղդանայ ի զգուշութեան պահել. եւ պահէին զնա վեց պահապանայ ի զգուշութեան պահել. եւ պահէին զնա վեց պահապա-

© National Library of Armenia

հայպանք են դրել ի վերայ նորա։ Պահայպանի մէկն վրացի է, Մանկայսարի որդի կասեն, որ Ըստայբօլ ալիշ վէրիշ կանէր։ Սարու Մուսդաֆայ փաշի զօրքումն եկել էր, որ բեղի իւղ կու ծախէր, փաշի իշաղասիքն բօլանդակ կու ճանաչեն, զէրայ ընչու՝ հանայպաղ փաշենց տանըն կու լինէր, զէրայ Շայնավաղ խանըն չէր լեզու գիտել օսմանցու, այս Մանկասար որդին, որ լեզու գիտէր լավ վրայցէվար։ Փաշէն ասաց։ «Դայ գնայ մօտն
3բ հաց տանի, հետն խօսայ, որ լեզու գիտայ»։ | Այս մարդս հանայպաղ հաց կերայկուր կը տանէր։ Մէկ օր մը իւրեանց խորհուրդն մէկ են արել, գիշերի կէսին փախել։ Ճալայ կասեն, վեր կառուն օձի մէջօվ փախավ գնաց ի մէջ Մօսկօվի։ Օսմանցին հեծել զրկեց, ոչ կարացին գտանել։

նօք ի կապանս ի տան միում ի Մցխիթ քաղաքի։ Դէպ եղեւ, զի մի ոմն ի պահապանաց անտի յազգէ վրաց էր եւ նա ինքն էր, որ մատուցանէր նմա զկերակուր։ Եւ զայս գործ յայն սակս նմա յանձն արարեալ էին, զի սա միայն ի մէջ նոցա, որք պահապանք էին, գիտէր զվրացի խօսիլ։ եւ որդին Վաղդանայ վրաց լեզուաւ միայն կարէր խօսիլ եւ ոչ իմանայր զհաղարացւոց բարբառն։ Հրաման եղեալ էր ի փաշայէն վրացւոյն այնմիկ՝ զայն սպասաւորութիւնն առնել եւ խօսակից լինիլ նմա։ Եւ եղեւ ի հանապազորդելն նորա ի խօսակցութիւն ընդ նմա, ի հասարակ մարդկային գթոյ եւ ի համազգային սիրոյ շարժեալ՝ կարեկից լինէր նմա եւ հնարս վասն ազատութեան նորա խորհէր ընդ նմա։ Եւ յետ ոչ բազում աւուրց, ի հասարակ գիշերի, մինչդեռ այլ պահապանքն ի քուն էին, հնարս գործեալ եհան զնա ի կապանաց եւ ի տանէ անտի, եւ փախուցեալ զերծան երկոքինն ի Մոսկովաստան։ Իբրեւ ազդ եղեւ փախուստն նոցա փաշային,
4բ հեծ|եալս արձակեաց զկնի նոցա, այլ ոչ կարային գտանել։

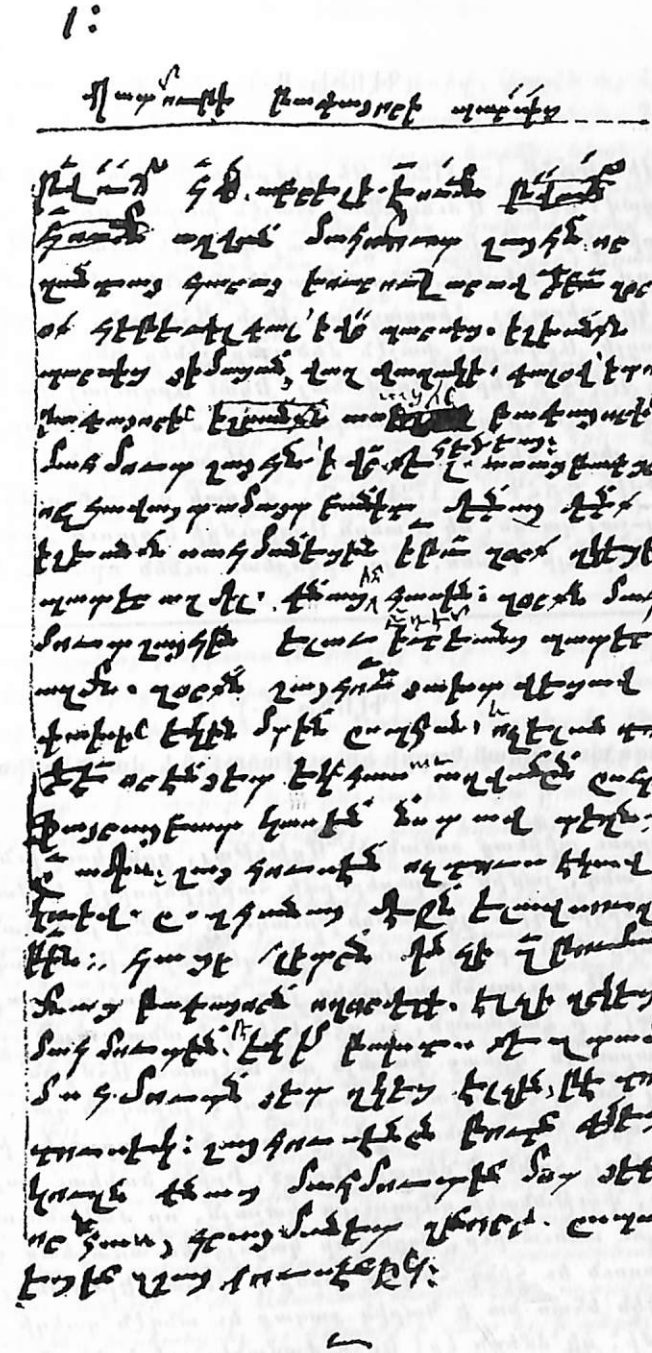

Ձեռագիր Ս. Ղգ. թ. 2717, առաջին էջ բնագրին։

© National Library of Armenia

(ԳԼՈՒԽ Բ.)

Թվին ՌՃՀԲ [=1723] թեքդեմբերի 26, օսմանցի Թիլվիզ նըստեցավ։ Սարու Մուսդաֆայ փաշէն խաբար ղրկեց սուլթան Ահմատին թէ՝ «Աղվանն ուզում այ դայ Յերեվան. թէ որ եկավ, զը դայ Թիլվիզ, մեր ձեռացէն կառնէ, յետոյ մեր երկիրն կը տիրայ»։ Հիացավ սուլթան Ահմատն, վաղվաղակի Քօբռօօղլի Աբդուլայ փաշէն մեծայոր չինեց հեռ [=75·000] զօրօք, ղրկեց ի վերայ Երեվանայ։ Եկաւ Աբդուլայ փաշէն Արզրում. ձմեռն էր ցուրտ, տեղն նստավ մինչ ի փետրվարի է [=7], յետոյ վեր կացավ գնալու ի վերայ Երեւանայ։

4ա | Թվին ՌՃՀԳ [=1724]ումն, մարտի զ [=6]ումն, եկաւ Արբայ-չայ կասեն, եկ ի տեղն Արզրումցի Եալղուզ Հասան կասեն, Ղօչ Ալի կասեն, այս երկոքեան ունեն ռըճ [=1·800]։

[ԳԼՈՒԽ Բ.]

Յաղագս պաշարման Կարբի գիւղաքաղաքին և վասն էջմիածնին[1]։

Իբրեւ տիրեաց օսմանցին Մցխիթայ, զընակութիւն կալաւ նստիլ անդ, յամին հազարերորդի հարիւրերորդի եօթանասներորդի երկրորդի հայկազեանս թուականի [1723] յամսեանն դեկտեմբերի։ Ցաւուրսն յայնոսիկ ազդ եղև Սարու-Մուսթաֆա փաշային, թէ սուլտանն աղվանից յետ նուաճելոյ զքաղաքն Շօշ՝ հասեալ է ի Համատան, եւ դէմ եդեալ է անտի այսր արշաւել։ Հրովարտակս գրեաց փաշայն առ սուլտան Ահմէտն՝ իրազեկ առնել զնա, թէ «Աղվանն հանդերձեալ է յԵրեվան գալ, եւ յորժամ այս լինի, այնուհետեւ յաջողի նմա արշաւել ի վերայ Մցխիթայ՝ հանել ի ձեռաց մերոց»։ Իբրեւ ծանեաւ զայս սուլտանն, փութանակի զԱբդուլլա փաշայն, որ մականուամբ Քօփուրլու անուանիւր, զօրավար կացոյց եւ առաքեաց զնա եօթանասուն եւ հինգ հազար զօրօք ի վերայ Երեվանայ։

Եկն եհաս նա ի Կարին քաղաք եւ անդէն զտեղի էառ ամիս մի, զի ձմեռն էր։ Եւ ի ժամանել ամսեանն մարտի՝ չու արար անտի, եկն եհաս եւ բանակեցաւ նա ի տեղի մի, որ

1. Նախկին վերնագիրն էր. «Թէ որպիսի մարտիւ պատերազմի առին օսմանցիք զԵրեվան», զոր ուղղեցինք՝ հեղինակին դիտողութիւններուն համաձայն։

Ցառաջ քան զսփաչէն գալիս են կռիվ, փաչէն այ հրայման տըվել, որ էն չարեաց չի դան. Եալղուզ Հասանըն, Ղօչ Ալին ռըճ [=1·800] զօրով եկավ, Եղեւվարդ կասեն, եկան տեղն։ Երեւանայ խանըն ժրռ [=12·000] զօրօք եկավ կռիվ, կռվեցան, Երեւանայ խանին հզօրքն յաղդվեց, փախավ, սրով անցան, ժրռ [=12·000] հզօրիցն մնաց ըճ [=800] հզօր։ Եկան մտան քաղակն, ոչ կարացին դուս լինել։

Եալղուս Հասանըն, Ղօչ Ալի՝ եկան հասան Կարբի, քրիստոնի գեղն, ուզեցին որ գերի վարեն։ Կարբեցիքն իւրեանց գեղն լավ չինեցին, պատերն, դարբասներն, ըսկսեցին կռվիլ օսմանցուն հետ։ Կարբեցի Պրն. աղայ Բարը, Պրն. Ըստեփանը, մարդ ղրկեցին քաղաքն, խանին, թէ՝ «Օսմանցին | եկել այ, մեր

4բ գեղն պատել այ, մին փորքն հզօր ղրկայ մեզ, որ մենք կռիվ անենք օսմանցուն հետ»։ Երեւանայ խանըն ղրկեց ոչ։

յայլազգեաց բարբառս Առփաչայ կոչի։ Եւ առաքեաց առաջի երեսաց իւրոց ի գրգիռ մարտի զերկուս յիւրոց զօրականաց ան-

5ա | տի, որոց միում անուն էր Եալղուզ Հասան, եւ ինքն էր կարնեցի, եւ երկրորդին՝ Ղօչ Ալի։ Եւ երկոքին ունէին զօրս իբրեւ հազար ութ հարիւր։ Այն ինչ հասին նոքա ի տեղի մի Եղեվարդ անուանեալ մերձ Երեվանայ, ազդ եղեւ իշխանին Երեվանայ, որում անուն էր Միհրալի. եւ ել նա ընդդէմ նոցա երկոտասան հազար սպառազինօք։ Ի դիմի հարան միմեանց երկոքին դիմամարտքն, եւ յայնմ վայրի բազում վիրաւորք յերկոցունց կողմանց անկանէին։ Հարին, կոտորեցին օսմանցիքն ի զօրացն պարսից աւելի քան զմետասան հազար սպառազէն, եւ մնացեալքն փախստեայ լինէին իշխանաւն հանդերձ եւ եկեալ ի քաղաք անդ ամրանային և միւսանգամ ելանել արտաքս ոչ իշխէին։

Այլ Ղօչ Ալին եւ Եալղուզ Հասանն յառաջ խաղացեալ՝ գային պատէին զգիւղաքաղաքն Կարբի, որ մերձ է Երեվանայ, եւ ասպատակել կամէին։ Զայն իբրեւ տեսին կարբեցիք, զահի հարան յերեսաց նոցա եւ ի վերայ ուստերաց եւ դստերաց իւրեանց տարակուսեալ վարանէին։ Որք աստուածասէրք էին ի նոսա, աղօթիւք առ Աստուած պաղատէին՝ ողորմիլ, անխայել յանձինս իւրեանց եւ ոչ մատնել ի սուր եւ ի գերութիւն զուստերս եւ զդստերս իւրեանց։ Ապա գլխաւորքն նոցա խորհուրդ արարեալ ընդ միմեանս, զայր մի ի միջոյ իւրեանց առաքեցին ազդ առնել իշխանին Երեվանայ եւ ասել, թէ «Ահաւասիկ զօրն օսմանցւոց եկեալ հասեալ պաշարեաց զԿարբի։ Եթէ կամք

5բ | իցեն տէրութեանդ, առաքեսցես մեզ զօրս ի պահպանութիւն,

© National Library of Armenia

Մնացին հայքն մենակ, կռիվ առին, մինչ ի մեծ փաչէն եկավ ԽՍ [=40] օրէն յետ: Փաչէն մարդ ղրկեց Կարբու մէջն հայերին, թէ՝ «Դուք ըռայեցէք, ինչո՞ւ համար էք կռիվ առնում, ձեռ ըռայ կտամ, ձեզ մին լաւ մեծայոր կը դնեմ, ըռայեայդ առէք»: Պարոն աղայ Բաբն, Պրն. Սարդիսն, Պրն. Ա-

---

եւ մեք պատրաստեալ կամք դնել զանձինս ի վերայ քաղաքիս. ի մարտ պատերազմի ելցուք ընդդէմ նոցա եւ վանեսցուք»: Այլ իշխանն Երեվանայ ոչ լուաւ նոցա օգնել ինչ, զի եւ անձին իւրում չէր բաւական: Եւ կարբեցիքն զառաջինն ոչ փութացան բանս հպատակութեան առ օսմանցիսն առաքել, այլ աճապարեցին զտունս իւրեանց ամրացուցանել, եւ զանցս մտից դեղջն խնուլ, իբր թէ ընդդէմ կալոց իցեն նոցա:

Եւ այսպէս զգուշացեալ կային յաւուրս ինչ, մինչեւ եկն եհաս անդ Աբդուլլա փաչայն ամենայն զօրօք, զի նա էր գլուխ ընդհանուր զօրուն: Վասն զի կարբեցիքն համարէին, թէ իշխանն Երեվանայ զզօրս առաքէ ի պահպանութիւն իւրեանց, եւ ոչ գիտէին, թէ նա ամենեւին անզօր անզօրավիդ՝ յամրութիւն բերդին միայն ապաստանեալ կայ: Բայց ի խնամոց Աստուծոյ եղեւ այս, զի Աբդուլլա փաչայն ոչ վաղվաղակի յարձակեցաւ ասպատակել զգիւղաքաղաքն, այլ նախ առաքեաց բանս խաղաղութեան խօսիլ ընդ նոսա եւ ասել, թէ «Դուք ի սկզբանէ ի վաղ ժամանակաց հետէ հպատակք էիք, եւ այժմ ընդէ՞ր ամբառնայք ընդվզիլ. զի՞ կայ ձեր զինուորիլ վասն երկրիս, որոյ տէրութիւնն ոչ է ձեր, եւ ի տարապարտուց զգիւղն ձեր ի սուր եւ ի գերութիւն մատնէք: Եւ արդ դարձարուք դուք յառաջին հպատակութիւնն ձեր, եւ ես ոչ թոյլ տաց զօրաց իմոց առնել ինչ չար ձեզ. պահապանս եդից առ ձեզ զգունդ մի, եւ ամե-
6ա նեւին ձեզ | վնաս ինչ ոչ հասցի»: Իբրեւ ի միտ առին զբանս զայս առաջակայք գիւղաքաղաքին, յերկիւղէ եւ ի յուսոյ տագնապեալք՝ խորհուրդ առնէին ի մէջ իւրեանց: Ոմանք ասէին. «Մի՛ դուցէ[2] այսպիսի բանիւք նենդութեան զմեզ նուաճեալ՝ ստեսցէ խոստման իւրում, եւ ի գերութիւն վանեսցէ զմեզ եւ զկանայս եւ զմանկունս մեր»: Այլք ասէին. «Ոչ այդպէս է, այլ հարկ է մեզ հպատակ լինիլ, զի ոչինչ կարողութիւն է մեր, եւ ոչ յուստեք օգնութիւն ընդդէմ կալոյ այնչափ զօրաց բազմութեան»: Ապա հաստատեցին ի մէջ իւրեանց այսպէս պատասխանի առնել. «Տացես մեզ, ասեն, զաւուրս տասն, մինչեւ ըղ-

2. Ջեռագիրը ունի՝ գուցցէ:

ւաքն, Պրն. Մկրտումն, Պրն. Պօղոսն, ամենեքեան մին տեղ եկին, սինօթօս արին, կամեցան Կարբի տան օսմանցուն: Օվանէսի որդի, Պրն. Մանուկ կասի, վեր կալաւ, թէ «Ես վախ ունեմ թէ դեղն տանք օսմանցվին, մեր խիզանըն գերի վարայ»: Փաչին մարդ ղրկեցին. «Մեզ ժ [=10] օր մուլհաթ տուր, յետոյ մենք քեզ մուրթէն ենք»: | Փաչէն ժ [=10] օրն մուհլաթ ետ:
5ա

Կարբեցիք մարդ ղրկեցին Երեւան Միհրալի խանին, թէ՝ «Օսմանցին մեզ յաղթում այ, մենք էսպէս խօսք ենք արել մինչ ի ժ [=10] օրն, քեզ մարդ ենք ղրկել, ինչ որ դուն կասես մենք էնպէս կանենք»: Միհրալի խանըն զարուլ չարավ թէ բարութ կը ղբրկեմ, ղումբարայ կը ղրկեմ, կռիվ արէք, մինչեւ Աստուածատուր կաթիղիկոսն գնացել այ շահ Թամազին մոտ, տեսնեն ինչ խաբար կայ:

մերս զամենեսեան ի հպատակութիւն հաւանեցուսցուք: Զիջաւ պարզամիտ բանից նոցա փաչայն, զի ոչ կամէր զգիւղաքաղաքն ասպատակել եւ զերկիրն անմարդի առնել:

Յետ այսորիկ առաջակայք գիւղաքաղաքին զայր մի առաքեցին ի ծածուկ առ Միհրալի իշխանն Երեվանայ՝ ասելով, թէ «Մեք ահաւասիկ պաշարեցեալ ի զօրացն օսմանցւոց՝ առ հարկի բանս եդաք զօրագլխի նոցա յետ տասն աւուրց զկարբի տալ, զի ոչ կարեմք զդէմ ունել այնչափ զօրաց նոցա բազմութեան»: Իբրեւ լուաւ Միհրալին զբանս զայս, ոչ հաճեցաւ ընդ դաշն նոցա, այլ պատուէր ետ նոցա մարտնչիլ քաջութեամբ եւ ոչ անձնատուր լինիլ: Եւ խոստացաւ նոցա զբարութ եւ զայլ պիտոյս առաքել: Պատճառս քաջալերելոյ զնոսա դնէր զայս, թէ «Կաթուղիկոսն ձեր առ շահ Թամազն գնացեալ է՝ հոգալ վասն վտանգաց պատերազմիս, որ ի վերայ մեր կայ. եւ արդ, երկայնամիտ լերուք, մինչեւ զլուր ինչ առ ի նոցանէ եւ | զօգ-
6բ նութիւն ընկալցուք»: Ճշմարիտ էր այս, զի Աստուածատուր կաթուղիկոսն հայոց յաւուրսն յայնոսիկ կոչեցեալ ի շահ Թամազէն՝ գնացեալ էր առ նա. այլ զսոյն զայս պատճառս յումազէն՝ գնացեալ էր առ նա. այլ զսոյն զայս պատճառս յուսադիր լինելոյ նոցա դնելն ամպարիշտ իշխանին՝ անօգուտ անմտութիւն էր: Ի կորուստ անձանց նոցա վարէր զնոսա թշուառականն, զի էր օտարազգի եւ անհաւատ, եւ ոչ ինչ փոյթ էր նմա գերութիւնն եւ կոտորումն քրիստոնեայ ազգին մերոյ: Վասն զի եթէ հարազատ հաւատարիմ խնամածու իցէր, զի՞ դմարթ էր նմա զնոսա այսպէս իբրեւ զոչխար ի սպանդ վարել. քանզի զի՞նչ համեմատութիւն էր անպարիսպ, անխրամ եւ անզօր գիւղաքաղաքի միոյ առ այնչափ բազմութիւն զօրացն, որք

© National Library of Armenia

Եկ ժ [= 10] օրն թամամվեցալ, օսմանցի ղրկեց թէ՝ «ժ [= 10] օրն եղալ, գեղն տվէք հղօրք օսմանցու· մօտայ գ՝եղի քրիստոնէքն իւրեանց թվանք, թուր, սրերն ամէն հազեր են արել»: Քրիստոնէքն խորհուրդ արին իւրեանց մէջն· «Պիտի
5բ տանք գեղն մուտի ընակն»: | Ցերթեվցալ որ ոչ անէ գերի:

Ընծայ չինեց փաշին համար, գանձ ոսկեղէն, արծաթեղէ, պատվայական քար, Պրն· աղա Բաբն, Պրն· Սարգիսէ, Պրն· Պողոսն, Պրն· Աւագն, վեր կալան այս պատվայական քարերովս, տարան փաշին: Փաշէն սորանց խօսացուց թէ «Քանի՞ մարդ կաք ի մէջ գեղուն»: Պրն· աղա Բաբն ասաց· «զռ [= 6·000] մարդ ենք»: Փաշէն ասաց· «Որ զռ [= 6·000] մարդ էք, ձեր թվանքներն, ձեր թրերն բերէք ինձ տվէք»: Քրիստոնէքս շատ վախեցան իւրեանց մտացն: ԺԵ [= 15] բէյրաղ դրին Պրն· աղա Բաբին հետն, գնաց կարբու մէջն, ինչ չափ որ սուր կայր եւ թըվանք, ժողովեցին, տվան օսմանցոց: Պրն· աղա Բաբի, Պրն· Պողոսի, գ–դ [= 3–4] իշխանքի՝ քուրք հաքցուց, ղրկեց կարբու մէջն: Իւրեանց եղ զ [= 6] բեղարդ գեղի մէջն:

պաշարեցին զնա· թէպէտեւ էին ի նմա բազումք, որք կարէին զինուորիլ:

Այլ գլխաւորք գիւղաքաղաքին խորհուրդ արարեալ ընդ միմեանս՝ արհամարհեցին զբան նորա իրաւամբք, եւ յանձն առին անձնատուր լինիլ զօրացն օսմանցւոց: Պատրաստեցին տանիլ նմա զընծայս յոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ յականց պատուականաց, զի հաճեսցեն զփաշայն: Եւ ի ժամադրեալ աւուրն առանց, զի հաճեսցեն զփաշայն: Եւ ի ժամադրեալ աւուրն առաքեցին առ նա ի ձեռն նոցա, զորս ընտրեցին: Ընկալաւ զնոսա փաշայն եւ սկսաւ հարց փորձ առնել զնոսա, թէ «Ո՞րչափ եւ քանի են անձինքն ի գիւղաքաղաքի ձերում»: Եւ նոքա ասեն· «Են արդեօք իբրեւ վեց հազար»: Ապա ասէ փաշայն· «Եթէ ճշմարտիւ խոստանայք մեզ հպատակ լինիլ, հանէք յամենայն տանց եւ յանձանց զամենայն զէն պատերազմի եւ բերէք առ
7ա մեզ»: Եւ նոքա յանձն | առին այնպէս առնել: Եւ առաքեաց ընդ նոսա փաշայն զդունդ մի զինուորաց եւ եկեալ հանին զամենայն զէն յիւրաքանչիւր անձանց եւ առ իւրեանս պահեցին: Ապա խիլայս եւս փաշայն չորից գլխաւորաց գիւղաքաղաքին, որոնց միոյն անունն էր Աղա Բաբ, երկրորդին՝ Սարգիս, երրորդին՝ Պողոս, եւ չորրորդին՝ Աւագ: Եւ պատուիրեաց փաշայն գնդին, զոր եդ ի նմա, պահել զգուշութեամբ եւ ինքն պատրաստեցաւ երթալ ի վերայ Երեվանայ:

(Շար· 1)

© National Library of Armenia